

Atıfta Bulunmak İçin / Cite This Paper: Rzayev, R. (2019). "Hegemonya Ekseninde Azerbaycan Maarifçiliği ve M. F. Ahundov'un Avrupamerkezcilik Problematikası", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8 (2): 1591-1624

Geliř Tarihi / Received Date: 13.12.2018

Kabul Tarihi / Accepted Date: 04.02.2019

Araştırma Makalesi

HEGEMONYA EKSENİNDE AZERBAYCAN MAARİFÇİLİĞİ VE M. F. AHUNDOV'UN AVRUPAMERKEZCİLİK PROBLEMATİKASI

Rameř RZAYEV

Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD, Doktora Öğrencisi

ramesrza@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-9699-8116

Öz

Bu çalışmada, Azerbaycan maarifçilik akımı ve bu akımın en önemli temsilcilerinden biri olan Ahundov'un Avrupamerkezcilik felsefesi temellerinin inşasına ilişkin hegemonya olgusunun ne şekilde belirleyici olduğu varsayımları yeni tartışmalar bağlamında sorgulanmaktadır. Kimlik, siyaset, felsefe ve kültür ilişkilerinin kavramlar üzerinden nasıl belirlendiği veya hegemonik konseptte uygun hangi tarzda biçimlendiği makalede şerh olunmaktadır. Dönemin sömürgecilik ikliminde belirleyici olan koşullar göz önünde tutularak yeni bir toplum inşa etme tartışmalarında Gramsci ve Foucault'nun çözümlenmeleri, ortaya konan problemin çözümüne farklı perspektifte ışık tutmaktadır. İlk dikkat çeken husus ise Azerbaycan maarifçi aydınların Rusya merkezli söylem/ideoloji bakış açılarına zorunlu bir biçimde istinat etmeleri olgusunun arka planında yer alan Avrupamerkezci formülasyonları ortaya koyabilmektir. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren M. F. Ahundov'un siyasi-felsefi yazıları, dil, eğitim-medeniyet konusundaki düşünceleri ve Azerbaycan'da yeni hegemonik bağlamların oluşumuna sağladığı katkıyı bu kavramlar açısından değerlendirmek makalenin bir diğer amacını oluşturmaktadır. Ahundov'un İslam dini ve ahlaki kavramları üzerine eleştirel yaklaşımı hegemonyanın ideolojik bir söylemi olarak dikkat çekmektedir. Bu faaliyetleri ile Ahundov, Oryantalizm disiplinine önemli bir katkı sunmakla birlikte Rusya'nın sömürgecilik politikalarından doğan hegemonik çizgiyi bariz şekilde özümseyerek ve yaptığı yorumlarla Avrupamerkezci bir arayışa girişilmesini özendirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan Maarifçiliği, Avrupamerkezcilik, Modernleşme, M. F. Ahundov, Hegemonya, Sömürgecilik.

AZERBAIJAN ENLIGHTENMENT IN THE DIRECTION OF HEGEMONY AND M. F. AKHUNDOV'S EURO-CENTRALISM PROBLEMS

Abstract

The article describes the discussions on enlightenment in Azerbaijan and Akhundov's hypotheses, one of the most important representatives in this direction, about how hegemony modifies construction of philosophical foundation of Euro-centralism. It interprets the ways identity-policy-philosophy-culture relations are defined through notions or how it is designed in accordance with the hegemonic concept. It is obvious that colonization played the role of a modifier in that period and Gramsci and Foucault's analysis is expressed as a basic access point in the discussions on construction of a new community. The feature that draws attention first is that the fact educationist intellectuals referred to the ideological views focused on Russia was set on Euro-centralism formulations which occupied the back place. The other goal of the article is to highlight M.F. Akhundov's political-philosophical writings, his ideas on language, education-culture and contribution to forming new hegemonic contexts in Azerbaijan. Akhundov's critical approaches to Islam and Islamic morals draw attention as an ideological

discourse. Through this activity, M.F. Akhundov conferred benefits on Orientalism discipline and, obviously, mastered hegemonic features stemming from colonization policy in Russia as well and tended to study euro-centralism.

Keywords: Azerbaijan Enlightenment, Euro-centralism, Modernism, M. F. Akhundov, Hegemonia, Colonization.

1. GİRİŞ

19. yüzyılın başlarından itibaren (Çarlık Rusyası'nın işgalini müteakip) Azerbaycan'da doğan maarifçilik akımı, özünde barındırdığı birçok çelişkilere rağmen Batı'ya ait Avrupamerkezci söylemlerin temel alındığı anlayış çerçevesinde inşa edilmiştir. Çarlık Rusyası'nın sömürge eğilimleri sonucunda tarihsel yapıdan kopuk, yeni kimliğe dönüşümün temellerinin atıldığı bu dönem, yeni bir sınıf olarak nitelendirilen burjuvazinin doğmasına da olanak sağlamıştır. Çarlık Rusyası'nın yayımlacılık politikaları sonucunda yeni bir boyut kazanan sömürgecilik çalışmaları, burjuvazi sınıfı vasıtasıyla sürdürülmeye başlamıştır (Velihanov, 1983: 99).

1848-1878 yılları arasında gelişmeleri mütakiben Çarlığın bu ıssız köşesi birdenbire dünya ekonomisinin bir parçası haline gelmiş ve petrol Bakü'yü uluslararası bir sanayi merkezi konumuna çıkarmıştır (Zenkovsky, 2000: 89). Azerbaycan'da yeni üretim tarzının varoluşuna kaynaklık eden bu dönüşüm, ekonomi yaşamın temel aktörü olarak yeni kapitalist yapının da ortaya çıkışını beraberinde getirmiştir. Çarlık Rusyası'nın sömürgeci karakterinin ortaya konulması ile geleneksel toplum paradigmasını aşındırma işlevini başlatan yeni kozmopolitan *aydınlanma* döneminin kapısı da bu süreçle beraber aralanmıştır. Zorunlu dönüşümün Azerbaycan'ın entelektüel hayatındaki rolü Mehmetzade'nin kitabında şöyle ifade edilmiştir: “Rus işgali sonrası ilim, edebiyat ve sanat ocağı olan Hanlık sarayları yıkıldıktan sonra ve yeni oluşturulan ‘asilzadeler’ zümresi gerek seviye, gerekse de yükümlülük ve imkân itibariyle çok aşağı seviyede olduğundan dolayı ülkede kültür ve fikir hayatı bütünlükle sönmüştür.” (1991: 27). Bu doğrultuda yapılmak istenen değişimler ve topluma yeni bir kimlik kazandırabilme tahakkümü, Çarlığın büründüğü yatıştırıcı ve asimile edici fonksiyonu olarak tarihsel dönemi kapsayan bir hegemonya projesi idi (Thomas, 2010: 213).

Çalışmamızda, tarihin “ilerletici” gücüne (Ersanlı, 2015: 30) işaret olunan, milli-dini-kültürel değerlerden kopuk Avrupamerkezci ilişkiler ağının erken dönem Azerbaycan maarifçiliğinde nasıl formüle edildiği sorusuna yanıt aranmaktadır. Diğer bir soru ise Çarlık Rusyası'nın sömürgesine çevrilmiş Türk-Müslüman toplumunda emperyal-kozmopolitan zihin anlayışının oluşumu ve Batı tarzı yaşam biçimlerinin uygulanması konusu, Ahundov'un görüşleri doğrultusunda hangi hegemon güç aygıtlarının bir modeli olarak sunulmasıdır. Bu gibi yeni “rasyonellik” tipinin ve onun etkilerinin tespitine dair Gramsci ve Foucault'nun sorgulayıcı çözümlenmeleri çalışmanın teorik temelini oluşturmaktadır. Gramsci'nin

“Hapishane Defterleri” notlarındaki tespiti, bağlamın mahiyeti ve kapsamı açısından tanımlayıcıdır: “Homojen bir kültür merkezinin yürüttüğü eğitsel-geliştirici çalışma ve bu merkezin desteklediği ve belirli bir tarihsel zeminde savunduğu eleştirel bilinç değerlendirilmesi ‘açık seçik’ metodolojik ilkelerin basit teorik ifadesi olarak sınırlanamaz, bu sırf bir ‘aydınlanma’ faaliyetini kapsamaktadır.” (Buttigieg, 2011: 162).

Dönemin Aydınlanma bağlamından yola çıkarak yeni kimliğin teşekkülünde, toplumsal değişimde ve yönlendirmede hegemonya kavramı temel etken olmuştur. Batı kaynaklı Rus aydınlanmasındaki rasyonalizm, pozitivizm, romantizm, idealizm ve tarihselcilik gibi akımların *kendi kaderini tayin* hakkına dayanan anlayışı ve *egemenlik milletindir* ilkesinin ana hatları *bilgi-güç matrisi* çerçevesinde şekillenmeye başladığını açık görmek mümkündür. Azerbaycan maarifçiliğinin ise bu çizgilerin ötesinde ve sömürge durumundan dolayı kendine özgü farklı bir safhada yürüttüğü faaliyet sınırlı kalmaktadır. Toplumsal sorunların çözümüne yönelik atılan her bir adım ve ilişkiler egemen gücün çizmiş olduğu sınırlar içinde gelişme göstermektedir. Bu anlamda, yerli entelektüellerin çalışmalarında, egemen güç entelektüellerinin belirleyici rolü Gramsci'nin görüşlerinde şöyle yer almaktadır: “Rus aydınları ile diğer ‘entelektüellerin’ arasındaki bağ ister açık, isterse de kapalı olsun, ...pratik bakımdan en etkili biçimde açıklanmadı ve etkin bir siyasal öge olmadı ve bu sorun kısır polemikler dizisine yol açmıştır.” (1986: 44). Azerbaycan’da sömürgeci politikaların uygulanmaya konması ile maarifçilik akımının doğması arasındaki eşzamanlık “...Rusya hegemonyasının en çarpıcı ve dolaysız kültürünün başat ya da egemen rolünden kaynaklanmaktadır.” (Perry, 1988: 70).

Bu makaledeki esas amaç, sömürüyü amaçlayan ve hiyerarşik ilişkiyi tahsis eden Çarlığın, Batı-dışı toplumları ve Azerbaycan’ı sömürgeleştirmek amacıyla kullandığı Avrupamerkezcilik yöntemlerinin Gramsci'nin hegemonya çözümlenmeleri ile açıklamaya çalışmaktır. Gramsci'nin getirdiği önerilerde hegemonyanın odak noktasını oluşturan Avrupamerkezcilik matrisi, egemen gücün sömürge sorunlarını kendi çıkarına uygun formüle etmiş ve oluşturulan yeni biçimleri açığa çıkarmak önemli tartışma konularından biri hâline gelmiştir. Gramsci'ye göre, “Hegemonik konseptin tam olarak ne anlam ifade ettiğini anlamak için ‘nesnel olarak gerçek’ olma niteliğini kaybetmeyen ‘Doğu’ ve ‘Batı’ konseptleri örneğine bakmak gerekir; yani ‘yapay’ ve ‘konvansiyonel’ terimleri salt rasyonalist manada gelişigüzel veya tek başına gelişigüzel yapılar değil de genelde ‘tarihsel’ olguların, uygarlıkların üzerinden çözümlenmesi daha aydınlatıcı bir yoldur.” (Buttigieg, 2014: 40).

Edward Said'in, 1978 yılında yayınlanan “Oryantalizm” başlıklı kitabında hegemonya konsepti, kültürel yapılar, dil, akademik çalışmalar, imgeler, doktrinler, edebi metinler sömürgeci kurumların ifade ettiği oryantalist bir söylem olarak, disipline etmek ilkesiyle aynı çizgide yer

almaktadır (Said, 2016: 16-17). Foucault'nun *bilgi-güç* çözümlerinden yola çıkan Said'e göre, bilgi-iktidar ilişkisinde iktidarın amaca yönelik olarak üretilen ve yapılandırılan bilginin işlevselliği, egemenliğin meşruluğuna bağımlı olduğu yadsınamaz bir göstergedir. İktidar merkezli bilgi-güç ilişkisi egemenlik, yasa, yasaklama ve itaat zihniyetinin içerdiği örüntü içinde işler ve tarihsel dönüşümlerin bir sonucu olarak özneleri açığa çıkarması kuvvetle muhtemeldir. Dolayısıyla Foucault, felsefesinde önemli yer kaplayan bilgi-güç denkleminde göre, "Bilgi veya rasyonel söylem, Aydınlanma düşünürlerinin aksine bir özgürleştirme aracı değil, iktidarın denetim ve gözetim mekanizmalarından biridir. Kısacası, bilgiyi üreten iktidardır" (Foucault, 2003: 36) savı, ayrıca anlamlı bir nitelik taşımaktadır.

Gramsci'nin altını çizdiği gibi, "Halk duygularına yön vermek ve modern bir uygarlık katharsis'ine (arınmak) götürmek üzere aydınlanmanın etkisi tarihsel bir devrim içinde gerçekleşmiştir." (1986: 272). Bu nedenle sömürge güçleri kendi egemenliğini toplumsal kurtuluş olarak kabul edilir kılmak için ısrarla bu formülden yararlanmışlardır (Abou El-Haj, 2000: 98). 16. yüzyıldan itibaren "dünya medeniyetine katkıda bulunmamış gayri medeni" milletleri Hristiyanlaştırmak suretiyle "medenileştirmeyi" şiar edinen Çarlık Rusyası, işgallerini meşrulaştırmak adına aydınlanma kavramını sık sık kullanmıştır (Aça, 2013: 1465). 19. yüzyıl Rusya aydınlanma hareketinin karakteri hakkında Gramsci şöyle bir tespitte bulunmuştur: "Rusya'da aydınlanma kavramı, yabancı etkileri Ruslaştırarak, onları bütünüyle kendi içlerinde eriterek, özsel olarak ulusal-halksal bir niteliğe bürümüştür." (Gramsci, 1986: 329). Rusya aydınlanma akımının temsilcilerinin kendilerine özgü ulusal-halkçı karakteri, Rusya'nın kendi tarihsel pasifliğine karşı enerjik bir tepkisinden kaynaklandığı (Buttigieg, 2012a: 224), görüşü konunun aydınlanmasına önemli ölçüde katkı sağlamıştır.

Genel olarak Azerbaycan tarih literatüründe, Aydınlanma kavramının karşılığı olarak atfedilen "Maarifçilik" geniş bir yelpazeye sahip olup, toplumsal hayatın her alanına ilişkin sorunlarla ilgili iki mühim tanımı kapsamaktadır: Birincisi, dar anlamda etimolojik olarak *maarif*, Arapça bir kelime olan "ma'rifa"dan türemiş, eğitim/bilgi/beceri anlamlarında kullanılmaktadır. İkincisi ise genel anlamıyla 19. yüzyıldan itibaren Azerbaycan'ın Batı yönlü aydınlanması konusunda felsefi ve sosyal bir akım anlamındaki kullanımınıdır. Sonuncusunun temelinde Avrupamerkezci "ilerleme düşüncesi" yatmaktadır.

Çarlık Rusyası, dil, folklor, coğrafi ve etnik köken gibi önemli kültürel faktörlerden yararlanarak yeni bir kimlik ve toplum inşası çabasına girerek entelektüel kurguların oluşumuna dönük programlar geliştirmiştir. Baykara, bu çalışmalarla ilgili kitabında şu ifadelerle yer vermiştir: "1830'da Tiflis'te Rusça çıkmakta olan 'Tifliskiye Vedomosti' gazetesine ek olarak haftada bir defa çıkmak üzere P. S. Sankovski tarafından "Tatarskaya Vedomosti" (1832) adlı bir

varaka Azerbaycan Türkçesi'yle yayımlanmaya başlamıştır (yayın editörü Abbaskulu Ağa Bakıhanov idi). Çarlığın bundan gayesi ise müstemleke halkla bir bağ kurmak, sömürge siyasetini engelsiz yürütmek ve toplum karşısında varlığını gösterebilmektir.” (1966: 54). Rusya'nın işgaliyle başlayan siyasi, ekonomik ve kültürel alanlardaki problemlerin çözümü bu gibi faaliyetler aracılığıyla aşmaya çalışılmıştır. Dış etkilere karşı bütünlüğü sürdürmek ve ulaşmaya niyetli oldukları amaçlara adına kültürel söylemlerin rolü daima göz önünde bulundurulmuş ve teknik aygıtlar vasıtasıyla yürütülmüştür (Lacoste, 2014: 164). 19. yüzyıl boyunca Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'a yönelik sosyal, kültürel ve siyasal alandaki politikalarının en göze çarpan tarafı ise bu hegemonik aygıtlar vasıtasıyla, “ülkeyi İran etkisinden kurtarmış olması (Zenkovsky, 2000: 87)” toplum hayatında niteliksel birçok değişimleri de beraberinde getirdiği yadsınamaz bir gerçekliktir.

Gramsci'nin, bakış açısından yola çıkarak Azerbaycan'da Aydınlanma “...hareketi önerilmemiş, aksine tasarlanmıştır.” (Buttigieg, 2012b: 282). Yeni bir tarihsel durumun temsilcileri olan aydınlar, önceki kültürün bir devamı olarak değil de yeni durum sayesinde ortaya çıkmış “yeni aydınlar” olarak yeni bir ideolojik yapının tahakkümünü örgütleme işlevini yürütmekteydiler. Aynı zamanda yeni kültürün, yeni düzenin örgütleyicisi olarak belirginleşen bu aydınlar katmanı “yüksek” bir toplumsal dönüşümün simgesi hâline gelmişlerdir. (Gramsci, 1986: 310-311).

Azerbaycan modern düşünce akımları söz konusu olduğunda Ahundov'un faaliyeti dikkat edilmesi gereken önemli bir husustur. Yazar, kaleme aldığı metinlerde yaşanan gerçekleri ironi, serzeniş, yakınma, kinaye, arayış ve tereddüt dolu bir bakış açısıyla sunmuştur. O'nun mensubu olduğu toplumun değerlerine, değişken ve kompleksli tanımlamalarla yaklaşarak, geleneksel değerleri yargılaması ve hatta eritilmesi için gösterdiği çabaları “ötekileştirme” konsepti çerçevesine sığdırmak mümkündür. Bu bağlamda merkezi sömürge yapısının siyasi, kültürel baskıcı tutumlarına karşı direnme ihtiyacı pasiflikle karakterize olunması kuvvetle muhtemeldir. Doğu toplumlarının durağanlığı dini ve coğrafi düzeye indirgenmiş ve “kökleri Hegel'e kadar uzanan, Marksist algıdan doğan “Asya Tipi Üretim Tarzı”nın ayırım çizgisi üzerinden değerlendirilmiştir.” (Hodgson, 2018: 195).

Azerbaycan maarifçiliğinin temel eğilimi bağlı buldukları gücü desteklemeye yöneliktir. İleri sürülen modernleşme tezinin temel ögesi olan ulus-devlet olgusunun teşekkülüne dair siyasi faaliyetler, maarifçilik çalışmalarının dışında bırakılmıştır. Kimlik ve ulus-devlet modelini tanımlamak veya kavramsallaştırmak düzlemindeki kısıtlamalara karşın sergilenmiş edilgin tutum, maarifçilik faaliyetlerine yönelik birçok eleştirel varsayımların doğmasına olanak sağlamıştır: Birincisi, maarifçi bakış açılarının epistemolojik ve

metodolojik problemler istikametinde kavranması, aslında onun entelektüel düşünsel boyuttan daha çok toplumsal yapıyı dönüştürebilecek işlevleri, hegemonik temele dayandırılmıştır. Aydınlanmanın temel ögesi olan *ulus-devlet* modeli, maarifçilik düşüncelerinde yer almamakla birlikte, modernleşmenin kavramsal parametreleri ile paradoksal bir durumu ihtiva etmiştir. İkincisi, Maarifçilik temayüllerinde, Türk-Müslüman toplumunun geri kalmışlığı ve durağanlığının nedeni konusunda, dış etkenlerin kurguladığı (Batı ve Rusya'dan gelen) formülasyonlar neredeyse düşünülemez bir nitelik arz etmiş, hegemonik çerçeveye hapsolmuş içsel dinamikler (ahlâk, kültür, din, dil, kimlik, gelenek-görenek vs.), temel neden olarak algılanmıştır. Nitekim toplumu oluşturan tüm katmanlar, ironik bir biçimde basit ve tipolojik imgelerle sunulmuştur. Üçüncüsü ise Azerbaycan'ın ilk maarifçi aydın temsilcileri, toplum içi geleneksel ve kültürel dinamikleri göz ardı ederek, yeni yaşam tarzının taşıyıcısı konumuna gelmişlerdir. Sergilemiş oldukları bu tutumla bir sömürge “kurgusu ve temsili” olarak hegemonyaya odaklanmış “gerçekliğin” yaratılmasına sorgulamaksızın tahammül ettikleri kanaatini yansıtmaktan kaçınmamışlardır.

2. MAARİFÇİLİKTE AVRUPAMERKEZCİLİĞİN HEGEMONİK KARAKTERİ

Avrupamerkezcilik, düşünce, söylem ve ideolojik biçimde tarihsel harekete bir ivme katarak, hegemonyanın tasarlamış olduğu sürecin ve değişimlerin bütününe kapsamanın yanı sıra Doğu'ya ilişkin Batılı bakış açılarının teşekkülünde önemli yer tutmaktadır (Turner, 2003: 68). Batı ile Doğu arasındaki ilişkilerin coğrafi nitelikleri, tarihi algılama biçimleri ve entelektüel temsilin doğurduğu yeni modellerin temel unsurları doğrudan doğruya Avrupamerkezci hegemonyaya bağlı idi. 19. yüzyıldan itibaren Avrupamerkezci konseptin “ötekileştirici” çizgisi (Şimşek, 2013: 200), Doğu'da hem değişim hem de tehdit kaynağı olarak çıkarılara göre şekillenmektedir. Bir başka ifadeyle “...bu ‘söylem’ ya da Avrupa'nın Doğu hakkındaki hayal gücü (İngiliz tarihçi V. Kiernan'dan alıntı) veya Batı'nın kendi karşısında tanımladığı Doğu'yu egemenlik altına almanın bir Batılı tarzı olduğunu göstermektedir.” (Burke, 2016: 143).

Lacoste'ye göre, “Avrupamerkezcilik kavramı, yalnızca tarihi bir gelişme veya kapitalizmin çelişkileri içinde bir aşama değildir; aynı zamanda siyasi, ekonomik ve sosyal durumların giderek gelişen, karmaşık hale gelen farklılaşmasını belirleyen, mekânı ve insanı tahakküm etme sistemi olarak coğrafi olgu stratejisidir.” (2014: 169). Bu noktada Said'in tespiti dikkat çekmektedir: “İnsanlar kendi tarihlerini kendileri yaparlar ve görünen odur ki Doğu'nun tarihi yapılmış ve coğrafyaya intikal etmiştir.” (2016: 16).

Batı geleneğinden kaynaklanan tarihi sürecin bir hedefe doğru ilerleme (Carr, 1996: 125) varsayımı zaman-mekân arasındaki ilişkilerin güç-bilgi söylemi olarak bu çalışmaların

ortaya çıkmasını olanaklı kılmıştır. Batı çıkarları doğrultusunda kurgulanan Doğu'nun manzarası tarihsel ansiklopedik bir anlatıyla değil, ontolojik ve epistemolojik ayrıma dayanan hegemonik denklem üzerinden analize tabi tutulmuştur (Hobson, 2015: 17). Avrupamerkezcilik düşünme biçimi, Doğu'ya ait estetik, bilimsel, ekonomik, sosyolojik, tarihi ve filoloji metinler aracılığıyla aktarmaya çalışan, araştırmaya dayalı buluş, yeniden yapılandırma, psikolojik çözümleme, sosyolojik betimleme gibi araçlarla kalıcı kılınan bir çıkar öbeğinin işlenip şekillenmesine işaret etmektedir (Said, 2016: 22-23). Hiç kuşkusuz radikal kopmaların ve tarihi ideolojik çözümlerlerin bazı sonuçları bu ayrışmada kendini bariz şekilde gösterebilmektedir. Böylece, "...tarihi metinleri organize etmek, parçalara bölmek, dağıtmak, seviyelere ayırmak, elemanları tespit etmek, tanımlamak ve ilişkileri" (Foucault, 1999: 18), yöntemsel tasarı içinde sunabilmek belirgin bir hegemonik faaliyeti gerektirmektedir. Bu ise Avrupamerkezcilik olgusunun tarih ve bilgi üzerindeki tahakkümüne ve Batı'nın anlattığı şekliyle dünyanın geri kalanı üzerinde siyasi-ekonomik-kültürel egemenliği temin etme tecrübesine yeni bir rol biçmektir (Koytak, 2013: 80).

Daha önce işaret ettiğimiz gibi, Gramsci'nin "Hapishane Defterleri" yazı notlarında, organik ve geleneksel aydınlar, rıza, baskı, sivil toplum, siyasi toplum ve Doğu-Batı ilişkileri gibi temel kavramların çözümlemesinde uygulanan "hegemonya" tezi egemen gücün talepleri doğrultusunda biçimlenmiştir. Hegemonya etimolojik olarak Yunanca "hegemon" sözüden türemiş önder, lider anlamına gelmektedir. Farklı biçimler altında bu kavram 19. yüzyıldan beri tek bir biçime, bir dünya görüşünün örgütlenmesine, bir değerler sisteminin ortaya konmasına, tutarlı bir medeniyet tipinin oluşumuna olanak sağlayan tarihsel metinler içinde kategorize edilmiştir (Foucault, 1999: 26).

Gramsci'nin, Hegemonya çözümlerinin kökeni tarihsel-siyasal dönüşümlerde yönetici sınıfın yönetenler üzerine, Lenin tarafından geliştirilen yeni yöntem pratiğinin tahakküm işlevine işaret etmektedir. Dolayısıyla hegemonya kavramı yapıya değil, üstyapıya bağlanarak egemenlik ve yöntem arasında iki uğrak diyalektiği kapsamaktadır (Gramsci, 1986: 74). Bu anlamda Miliband'a göre, "hegemonya, belirli bir yaşam ve düşünce biçiminin egemen olduğu, gerçekliğe ilişkin bir yaklaşımın bütün kurumsal ve özel görünüşleri içinde topluma yayıldığı, ruhuyla bütün beğeni, ahlak, gelenekler, dinsel ve siyasi ilkeleri ve bütün toplumsal ilişkileri, özellikle kendi entelektüel ve ahlaki çağrışımları içinde bilgilendirdiği bir düzendir." (1973: 86).

Nitekim bir toplumsal grubun, diğer bağımlı gruplar dizisi üzerinde tahakkümü siyasi-kültürel ilişkilerin nasıl ortaya çıktığını belirleyerek "...çeşitli güç ilişkilerinin çözümlenmesi, örgütlenmesi, biçimlenmesi boyutunda egemen grubun 'memurları' kalıbına

sokulan aydınların işlevi” (Gramsci, 1986: 75), hegemonik bağlam çerçevesinde kavramsallaşmıştır. Gramsciyen çözümlerinde entelektüellerin faaliyeti, egemenliğin uygulandığı zemin, *baskı ve rıza* arasındaki bütünleyici ilişkiler ve hegemonya alanlarının tespit edilebilmesi (Hall, v.dğr. 1985: 61), bu noktada merkezi bir konuma yerleşmiştir.

19. yüzyılın başlarından itibaren Doğu'nun tanımlanması ve ona ilişkin eğilimlerin meşruiyet kazanabilmesi sürecinde Bentham'ın "...panoptizm metaforunun 'disiplinci iktidar' biçimi" (Foucault, 2011: 18) yepyeni bir hegemonya türünü ortaya çıkarmıştır. Ayrıca iktidarın toplumu uysallaştırma ve verimli hale getirme yöntemi şiddet ve bedensel zorlamayla değil, rızaya bağlı olarak dayattığı durumu ifade etmekte fayda var. Egemen gücün en önemli işlevlerinden bir diğeri ise geniş nüfus kitlesini belli bir kültürel ve ahlaki seviyeye (yani yönetici sınıfın çıkarlarına ilişkin) ulaştırmada sayısız girişim ve çalışmalarla (eğitim, okul, mahkeme, basın-yayın ve entelektüel faaliyetler) siyasal ve ideolojik aygıtları ustaca kullanabilme becerisine sahip olabilmesidir (Buttigieg, 2014: 202). Bu anlamda, hegemonik konseptin en önemli özelliklerinden biri de halkın "eğitilmesi" konusudur.

19. yüzyıla kadar Azerbaycan geleneksel maarifçiliği dini-kültürel kimliğe ve milli karaktere sahip olmuştur. Çarlık istilasını (1828) müteakiben maarifçiliğinin temel eğilimi Avrupamerkezci bir çizgiye doğru evrilir. Bu dönem Batı ve Rusya'daki entelektüel kesim modernleşmeden kaynaklanan ulus-devlet ve milli hâkimiyet örgütlenmelerine katkıda bulunurken, Azerbaycan maarifçileri bu konuda pasif kalarak, egemen sınıfın bir uzman grubu kimi konformist bir anlayışın temsilcileri konumunda yer alırlar. Tarihsel kırılmanı hızlandırabilmek için bu sorun, temel çıkış noktası olarak hegemonik çerçevede rasyonelize edilmiştir. Esas itibarıyla, geleneksel olarak adlandırılırdan rasyonel olarak nitelendirilen topluma doğru bu gibi kaymalarda, tercihler kültürel kimlikten ziyade o anki pratik çıkara ilişkin hesaplamalara dayanarak formüleştirilmiştir (Hodgson, 2018:129).

Foucault'da görüldüğü üzere her bir dönemin epistemik düzlemi ve onu inşa eden kültür kodları, "...yaşamın bütünselliği içinde bilgi alanını sınırlayan, bu alanda ortaya çıkan nesnelere olma biçimini tanımlayan, toplumun günlük kavrayışını kurumsal güçlerle donatan ve doğru olarak görülen şeyler hakkında insanoğlunun bir söylem geliştirdiği koşulları tanımlayan tarihsel 'a priori'lerdir." (Bozkurt, 1998: 42). Kısacası 19. yüzyılın tarihsel dönüşümü, tüm varoluş biçimlerini kökten değiştirecek ve geçmişi tümünden kapatacak yeni bir sürece odaklanmıştır. Bu yeni dürtüler, eski kurumlar dâhil her şeyi beraberinde götürerek, kendine özgü bir ahlaki disiplini de beraberinde getirmiştir (Hodgson, 2018:152, Buttigieg, 2012a: 255).

Toplum üzerinde siyasi-ekonomik egemenlik kazanmak ve ortaya çıkan toplumsal

sorunların çözümüne yönelik yeni tipli kadroların yetiştirilmesi, kültürel hegemonyanın belirleyici formülü içerisinde şekillenen bir durumdur. Gramsci'ye göre, “eğitim ve öğretim (okul) çeşitli düzeyde merkezi güce bağlı aydınlar yetiştirmeye yarayan en etkili araçtır. Entelektüel işlevin çeşitli devletlerdeki karmaşıklığı nesnel olarak bu devletlerdeki okulların sayısı ve basamaklarıyla ölçülmektedir.” (1986: 319). Özellikle de sivil ve siyasi hegemonyanın inşasında entelektüellerin oynadığı rol, Avrupamerkezci düşüncelere bütüncü ve kapsayıcı bir bakış açısı sunmaktadır. Entelektüel sirkülasyonun içine yerleşmiş olan ‘organik’ ve ‘geleneksel’ aydın tipi (Thomas, 2010: 540) tanımı, Gramsci'nin kategorileri Foucault'nun analizleri ile ilişkilendirilerek, toplumsal etkinliklerine ve pozisyonlarına dair genel perspektifleri ortaya koymak bakımından önem arz etmektedir.

Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'a ve sömürge bölgelerine yaklaşımı “medenileştirme” politikalarıyla formüle edildiği konusuna giriş kısmında değinilmiştir. Fakat, Foucault'nun, Batı kültüründe insanların özneye dönüştürülme (başkalarından bölüp ayıran) sürecinde etkili olmuş üç ayrı nesneleştirme kipinden, ikincisi olan “ötekileştirme ve yabancılaşma” (Foucault, 2011: 14) pratiklerin, işaret ettiğimiz bu *episteme* örgüsü üzerine biçimlendiğini daha açık görmek mümkündür. Nitekim Çarlık dönemi uygulanmaya konan yasakçı çerçevede, “...aydın kavramı, kapsamı alanına girebilmek için geleneksel bağlardan kopmuş ve Avrupalı tarzda öğretim görmüş olmak bir ön koşul olarak ileri sürülmüştür.” (Açikkaya, 2010: 406).

Bu anlamda Rusya sömürgesi altındaki Türk-Müslüman toplumuna karşı İliminskiy'nin eğitim uygulamalarını göz ardı etmemek gerekir. İliminskiy'e göre, “Rusya tebaası olup ancak Rus olmayan milletlerin Ruslaştırılmasının tek yolu, ‘Rus dilinin ve Hristiyanlığın’ öğretilmesidir.” (Saray, 1993: 27). Böylece İliminskiy'nin, Rus Kiril alfabesini Türk-Müslüman topluluklarının lehçelerine tatbik etmek, Rus/Slav kültürünü bu topluluklara aşılacak için yeni eğitim yöntemleri üzerine çalışmaları dikkat çekmiştir. Merkezi hükümet İliminskiy projelerinin uygulamaya konabilmesi için, 1870'te bir kararname çıkarmıştır. Dönemin Eğitim Bakanı Tolstoy'un, kararname hakkındaki yorumu konunun açıklık kazanması açısından önemlidir: “Ana yurdumuzun sınırları içinde yaşamakta olan bütün yabancı milletlerin eğitimi, onları kayıtsız şartsız Ruslaştırma ve Rus halkı ile kaynaştırma hedefi doğrultusunda bağlayıcı olacaktır.” (Mehmetov, 2009: 514).

Çarlık Rusyası'nın Doğu'ya dönük politikasında kültür ve eğitim olgusundan yararlanarak sömürge içi toplumlara yeni bir hüviyet kazandırabilme olanağını elde etmiş ve toplumsal ilişkileri kozmopolit modeller çerçevesine oturtmaya çalışmıştır. Bu süreçte bölgeye egemen olmak, yeniden yapılandırmak ve toplum üzerinde hegemonya kurabilmek için yeni bilgilere ihtiyaç duyulmuştur. Rusya oryantalizm çalışmaları, bu noktadan sonra

pratik alana aktarılmaya başlamıştır. Swietochowski'nin tespitine göre, "Çarlığın Ruslaştırma (Hristiyanlaştırma) politikasının sonucu olarak eski hanlar, bey ve ağalar gibi kimselerin çocukları ya askeri okullarda ya da Rus-Tatar okullarında eğitim görmekte idi. Rusça bilen ve Avrupalı eğitimde yetişmiş Azerbaycan'ın bu az sayıda erken dönem aydınlarına genellikle askeri ve sivil memuriyetlerde görev verilirdi." (1988: 43).

Örneğin, "Bakü hanları soyundan gelen A. Bakıhanov, 1826-1828 Rus-İran ve 1828-1829 Rus-Osmanlı savaşlarını müteakip yürütülen barış görüşmelerinde, General Paskeyeviç'in maiyetinde mütercim olarak bulunmuştur. Diğer bir isim, amcaları İran Şahı Fatali'nin sarayında vezirlik yapmış olan Mirza Kâzım Bey (1823 yılında Hristiyanlığı kabul etmiştir ve Aleksandr Kâzım Bey olarak bilinir), Omısk şehrindeki "Asya" mektebine öğretmen olarak tayin edilmiştir. Daha sonraki yıllarda ise Kazan ve Petersburg Üniversitelerinde (M. C. Topçubaşov'dan sonra) ilk Azerbaycanlı profesör olarak görev almıştır. İsmail Bey Kutkaşanlı bir asilzade olarak Rus ordusunda çeşitli rütbelerde görev aldıktan sonra 'topçu generali' rütbesine kadar yükselmiştir. Çarlık, çağdaşlaşma düşüncesi ve ideallerini bu aydın kesim üzerinden topluma dayatarak yeni bir muhitin teşekkülüne zemin hazırlamıştır." (Baykara, 1975: 71).

Siyasal yapıya ait modelin *ötekilik* niteliğini ortaya koymak amacıyla Çarlığın Azerbaycan'a uyguladığı politikaların (Gramsciye kavramalara dayanarak) büründüğü kisve ilk başta yıpratma stratejisi (manevra savaşı) olmuştur. 1830'lardan başlayarak çalışmaların kamusal alanda daha verimli olması açısından örgütleyici görüşün keşfiyle manevra savaşından mevzi savaşına doğru bir kayma söz konusudur. Bu versiyon Gramsci'nin hegemonyasından doğan "rıza ve baskı" biçiminin yeni bir homojen işareti olarak ortaya çıkmıştır (Thomas, 2010: 164). Dolayısıyla geleneksel düzeni "tarih dışı"na iten ve dispoitifleri (tertibatları) belirleyen yeni diyalektik gerilimler alanı tedricen formüle edilerek, kesin bir ayrışmalar sürecine girmiştir. Egemen gücün ana temalarından birini teşkil eden hegemonya sorunu bilgi ile ilişkili olduğundan, dispoitifleri tek boyutlu bir iktidar aygıtına indirgediğini burada belirtmekte yarar vardır. Nitekim Foucault, dispoitif ilişkiler ağına işaret ederek, insanı biçimlendiren, yöneten, bağımlılaştıran veya tabi kılan çok çeşitli iktidar aygıtların altını çizmektedir (Kızılkaya, 2013: 21).

Maarifçilik, dil, edebiyat, sanat, tarih ve yazılı basının gelişmesiyle yeni bir aydın zümresinin yetiştiği, geleneksellik aşamasından modernleşme aşamasına geçişi ihtiva etmiştir. Türk-Müslüman kimliğinin tahrip edilmesi ve milli kültürü yozlaştırma politikaların uygulanması açısından entegrasyon konsepti, tarihi sürece meşruluk kazandırmak için kabartılmıştır. Çarlık Rusyası bu coğrafyadaki "...toplumları kurgusal bir düzlem içine kapatmış ve 'ötekiler' ile ilişkilerini de bu kurgusal çerçevede yeniden tanımlamak istemiştir." (Süphandağı, 2004: 49).

Maarifçiliğin önyargılı kritiğine karşılık milli kimlik arayışları, birçok çelişkilerine ve kimi tutarsızlıklarına ilişkin olarak düzenin şekillendiği, geleneksel ile modernizm arasındaki mücadele alanının hegemon güç tarafından yeni bir biçime sokulması tek amaca dönük olmuştur. Geleneksellikten modernleşmeye geçiş sağlama düşüncesi ile yapılan faaliyetler, çizilen imgeler ve toplumu bilinçlendirme konusu, çeşitli siyasi engellerle karşı karşıya kalınması noktasında, hegemonik boyut, risklerle karşılaşmayacak derecede geniş bir alana yayılarak gerçekleştirilmiştir. Azerbaycan maarifçilerinin karakteristik özelliklerinden bir diğeri ise toplumun sosyal düzenine hâkim geleneksel yapıya karşı mücadelenin gerekliliği ve geri kalmışlığın en önemli sebebi eğitimdeki teokratik çizgi olarak görülmüştür (Aliyev, 2008: 43). Maarifçiler üzerlerine aldıkları sorumlulukla tüm araç ve imkânları kullanarak; okul, kütüphane, ders müfredatı ve dersliklerin yeniden tertip edilmesi meselesini gündeme taşıyarak (pozitif bilimlerin öğretilmesi), Batı temayüllü aydınlanmanın ön koşullarını hazırlamışlardır. Toplumunu dönüştürmek adına dönemin tüm iletişim araçları aktif olarak seferber edilmiştir (Velihanov, 1983: 99).

19. yüzyılın birinci yarısından itibaren Azerbaycan, Rusya Çarlığı ve İran Şahlığı tarafından işgale maruz kalmıştır. Kuzey bölgesinin Rusya tarafından istilasıyla kurulan yeni toplumsal-ekonomik ilişkiler formasyonunda, ülke, Çarlığın agrar (ziraat) üretim aracı hâline getirilmiştir (Hüseynov, 2007: 26). Çarlık, Azerbaycan'da sosyal-ekonomik dayaklarını güçlendirmek adına, özellikle bürokrasi ve idari uygulamalara daha çok ağırlık vermiştir. 1845'te Kafkasya Çarlık Komitesi Başkanı Knez Çernişev'in I. Nikolay'a yazdığı mektupta, uygulanması gereken hususların ne olduğunun altını şöyle çizmektedir: "...Çarlık politikalarının başarılı şekilde hayata geçirilmesi için Çar'a sadakatle bağlı olan yerli kadroların hazırlanmasına özel dikkat yetirilmesi ve onların koruyuculuğunun üstlenmesi gerekmektedir. Özellikle bu konuda Fransa hükümetinin Cezayir'e uyguladığı yönetim biçiminin örnek olarak alınması daha verimli olacaktır." (Hüseynov, 2007: 49).

Çarlık Rusyası'nın yayılmacı hareketiyle birlikte, dini ve milli bütünlük sarsılmıştır. Çarlığın sömürgecilik politikalarının tek amacı Azerbaycan toplumunu cehalet içinde bırakmak ve milli-kültürel kimlikten uzaklaştırmak idi (Mahmudov, 2005: 24). Bu doğrultuda Devlet'in, açıklayıcı ifadeleri dikkate değerdir: "Türk toplulukları arasında Kazan Hanlığının esas yerli halkı olan Tatarlar, ilk olarak Moskova Knezliği'nin hâkimiyeti altına girdiği için Rusların ilk tanıdıkları Türk topluluğu olmuştur. Dolayısıyla da 'Tatar' adı Rusların tanıdıkları her bir Türk-Müslüman topluluğuna taktığı genel ad olarak uzun yıllar resmen kullanılmıştır." (1994: 6). Bu sürece bağlı olarak yerli Türk-Müslüman halkı sürgüne maruz kalmış ve boşaltılan topraklara ise Hristiyan topluluklar (Ermeni, Gürcü gibi) yerleştirilmiştir.

Mezhep ve dinsel kimlikler göz önünde bulundurularak, 1897’de ilk defa Rusya genelinde bir nüfus sayımı yapılmıştır. Sayımda Güney Kafkasya’nın Türk kesimi, “Tatar-Müslüman” etnik kimliği altında tanımlanmıştır (Mehmetov, 2009: 509).

Batı eğilimli modernleşmenin dayandığı esas düşünce ve değişiklikler Avrupamerkezci eğitimin laik anlayışı çerçevesinde temellendirilmiştir. Özellikle edebi dil, tiyatro ve basındaki gelişmelerin etkisiyle kurgulanan yeni kimlik olgusunun kozmopolit temellere dayandırılması tezi, modernleşmenin bir gerekçesi olarak sistematik şekilde sürdürülmüştür. Ortaylı’ya göre, “Modernleşme, sosyal-tarihsel olgu olarak Çarlık Rusyası’nda yaşayan Müslümanlar arasında geniş şekilde yayılmıştır.” (2016: 13). Görüldüğü gibi Azerbaycan’da modernleşme olgusu, eğitim politikasının esas itici gücü konumunda idi. Yeni kimliğin kuramsal olarak inşası sürecinde maarifçilik faaliyetlerinin belirleyici eğilimi bu bağlamda önem arz etmektedir. Ortaylı’nın, süreçle ilgili saptaması şu şekildedir: “Çarlık Rusyası’nın Müslüman aydınları Batı’da değil, Batılılaşmış yarı Doğulu toplumda yaşadıklarından, 19. yüzyıl Rusyası’nın düşünce akımları, toplum kurumlarının içinde bulunduğu evrim onlara daha cesaretle, laik bir Batılılaşma programı izleme olanağını sunmuştur.” (2016: 29).

Bu dönemden itibaren Azerbaycan toplum hayatının her alanında başlatılan değişimler Avrupamerkezci hedeflerin hegemonik çizgisi doğrultusunda yürütüldüğünü görmek mümkündür. Yerel tiyatro temelinin atılması, milli gazetenin yayımlanması, dilcilik, tarih, coğrafya, edebiyat, sanat vb. alanlarındaki değişimler tarihsel-siyasal ölçütün ana hattı olarak modernleşme kopyacılığı üzerinde konumlanmıştır. Azerbaycan düşünce hayatında modernleşme süreci, Ahundov’un adı ve faaliyeti ile bağlı olarak gelişimini yeni bir safhaya taşımıştır.

3. AHUNDOV’UN DÜŞÜNCELERİNDE AVRUPAMERKEZCİLİK TEMAYÜLLERİ

Aydınların özerk ve bağımsız bir grup mu olduğu, yoksa her toplumsal grubun kendine özgü aydın kategorisi mi vardır? (Gramsci, 1986: 309) sorusu karmaşıklığı ile birlikte üzerinde durulması gereken hassas bir problemdir. Bu soruya Gramsci’nin verdiği yanıt şöyledir: “Kökensel alan üzerinde doğan her toplumsal grup, kendisiyle birlikte organik olarak, yalnız ekonomik alanda değil, siyasal ve toplumsal alanda da kendi öz işlevinin bilincini veren birçok aydınlar katmanını yaratmaktadır.” (1986: 309). Böylece Gramsci’nin çözümlenmeleri konusunda bu kanaate varmak mümkündür ki aydın bölüklerinin yetişmesi, soyut özgür alanda değil daha çok tarihsel koşullara göre gerçekleşmektedir.

Azerbaycan realist edebiyatının ve ilk yerli tiyatro eserlerinin müellifi, felsefi-siyasi düşüncenin modern anlayışta temellerini atan önemli aydınlardan biri Mirza Fetali Ahundov olmuştur. Yazar, Batı ekseninde Aydınlanma paradigması ile bağlantılı olarak din ve kültür

konuları üzerine eleştirel düşüncelerini materyalist bağlamda ifade etmiştir. Ahundov, felsefi düşüncelerinin temellerini oluşturan “geleneksel ve modernlik arasındaki simgesel ayrımı, Avrupamerkezcilik” (Şimşek, 2013: 197) hegemonyasının yörüngesinde kurgulamıştır. Mamafih hegemonya olgusuna atfedilen tanımla Ahundov, Doğu’da Avrupamerkezci bir felsefeye yol açan ve bu felsefenin kavrama biçimini yenileyen bir kavşak rolünü üstlenmiştir.

Yaşam amacını toplumsal muhakeme üzerine kurgulayarak, kendine mahsus üslubuyla son derece özgün bir kişiliğe sahip olan Ahundov 1812’de Nuha (Şeki) şehrinde dünyaya göz açmıştır. Şeki medresesinde başlayan ilk eğitim hayatına daha sonraki yıllarda Gence medresesinde devam etmiştir. 1833’te Gence medresesindeki hattat hocası M. Ş. Vazıh’ın telkiniyle medrese tahsilini yarıda bırakıp, Nuha Rus Mektebi’nde modern eğitime yönelmiştir. Kısa bir süre sonra (1834) Tiflis şehrinde yerleşen Çar Hükümeti Kafkasya Başkomutanlığı Mülki İdare Amiri Rozen’in defterhanesinde tercümanlık görevini (Hüseynov, 2007: 174) sürdürmekle birlikte, Çar ordusuna girerek 1873’te albaylığa kadar yükselmiştir. 1878’de bir kalp rahatsızlığı sonucu vefat etmiştir (Algar, 1989: 187). Ahundov’un, sosyal-politik bakış açısının teşekkülünde ve entelektüel seviyesinin gelişiminde dönemin idari ve kültür merkezi sayılan Tiflis şehrinin sosyal-kültürel hayatı bir çekim gücü olarak önemli etken olmuştur (Alimirzayev, 2007: 8). Onun tüm maarifçi-realist yaratıcılığı ve sosyal-edebi faaliyeti, Azerbaycan halkının Rusya ve Avrupa medeniyetine entegre edilebilmesi üzerine kurulmuştur (Abdullayeva, 2014: 21).

Yazarın, edebi yöndeki en önemli teşebbüsü 1850-1855 yılları arasında hiciv yönü ağır basan Azerbaycan Türkçesiyle yazdığı altı tiyatro komedisinin Farsça tercümeleri modern İran tiyatrosunun gelişmesinde önemli bir role sahip olduğu gibi Batı dillerine yapılan bir dizi tercüme de önyak olmuştur. Algar’ın bu konudaki tespitleri dikkat çekicidir: “...Ahundov’un yazıları, onun sosyal konumu ve statüsü karşılığı ile bağdaşmayan, kendisini İranlı kimliğiyle özdeşleştirme eğilimi, onun kimliği hakkındaki tartışmalara yeni bir ivme katmıştır. Tarihsel içerikli gerekçelerden yola çıkarak o, modern fars milliyetçiliğinin öncülerinden biri sayılmıştır.” (1973: 264). Algar’ın belirttiği gibi, “Rusya’ya olan bağlılığı ve eserlerini Azerbaycan Türkçesiyle yazmasına rağmen, baba ecdadının Türk değil, Fars asıllı olmasından dolayı kendisinin bir İranlı olduğunu, Azerbaycan ile olan bağının ise dedesinin oraya Reşt’ten göç etmiş olmasından dolayıdır.” (Alefbâ-yı Cedîd ve Mektûbât: 234-235’ten akt. Algar, 1989: 189).

Ahundov’un, 1856 yılında kaleme aldığı *Aldanmış Kevakib* adlı eseri 19. yüzyıl Azerbaycan edebiyatının ilk hikâye örneklerinden biridir. Siyasi ve toplumsal görüşlerin yer aldığı bu eser adeta bir sistem ve yönetim eleştirisidir. Eserde, halk ve iktidar mekanizmaları arasında

çok çizgili ve karmaşık ilişkilerin kesişim alanları tespit edilerek, hegomonik çözüme tabi tutulmaktadır. Ahundov'un, arzuladığı yönetim biçimi halkın yönetimde kendi iradesini kullanabilmesidir. Bu anlamda Yusuf Sarraç, bir sembol olarak gösterilmektedir. Halkın kendi içinden çıkmış birisinin ülke yönetiminde yer alması o güne kadar hiç görülmeyen bir rahatlık ve huzurun değerliğine sahip olabileceklerini ortaya koymaktadır. Eserde halka yönelik yapılan en büyük eleştiri ise Yusuf Sarraç'a sahip çıkmamalarıdır. Yazara göre, bunun nedeni halkın sürekli baskı altında kalmaya alışmış olması ve bundan kurtulmak için mücadeleden kaçınmasıdır (Adıgüzel, 2007: 29). Dolayısıyla Ahundov'un sosyal-politik varsayımlarının merkezindeki temel problemlerde devletin yapısına ait konseptler önemli yer tutmuştur. Bu aşamada meşruti monarşi, parlamentolu cumhuriyet gibi siyasi teşekküllerin uygulanmasına dair adaleti hedefleyen mücadelenin gerekliliğini belirtmekten kaçınmamıştır (Ahundov, 2005: 214).

Ahundov'un, devletin oluşumu ve onun doğasına dair yorumları, iktidar ve toplum ilişkisine odaklanmaktadır. Sosyal yapının tetkikine ve devletin işlevselliğine dair konulardan başlayarak, toplumsal formasyonun değişimini devlet-sınıf temeline indirgeyerek sorgulaması, sınıflar arası mücadele kapsamında değerlendirilmiştir (Alimirzayev, 2007: 177). Doğu'nun mutlak monarşi devlet yapısının değiştirilmesi için toplumsal bütünlük içinde mücadele askıya alınarak, sınıfsal düzeyde mücadele esas pozisyon olarak yer almıştır. Fakat, Azerbaycan'daki mevcut yapının hangi yöntemle değiştirmenin mümkün olabileceği hakkındaki teori ve kuramların altı oyuk bırakılmıştır. Sovyetler dönemin baskıcı politik eğilimi içinde çağdaş ve demokratik fikirlerle öne çıkan Hüseyinov kitabında: "Ahundov, Doğu despotizmin istibdadı ve baskısının resmini çizmiş ve *Aldanmış Kevakib* eserinde Yusuf Sarraç'ın toplumsal refah için yaptığı düzenlemeleri ve yenilikleri sevindirici bir durum olarak mercek altına almıştır" (2007: 215), diye yazmaktadır.

Ahundov, materyalist felsefesi bakış açısına istinaden yazmış olduğu eserlerde geleneksel yaşam tarzını ötekileştirmeye dönük eleştirisinin temel amacı, Batı toplumlarının rasyonel gerçekliğini üreten esas olguları gün yüzüne çıkarmaktır. Ayrıca egemen gücün varlığına ilişkin olarak Rus aydınları ile ortak bir ilgiyi de paylaşmakta idi. *Kemaliüddeve Mektupları* eserinin yayımlanması için İsakov'a yazdığı bir mektupta Doğu'nun sorunlarını şu şekilde özetlemektedir: "Doğu'nun durgunluğunu, despotizmin doğuş nedenlerini ve genellikle Asyalıların medeniyete ve gelişmeye karşı kayıtsızlığının kökenlerini hiç kimse anlamamaktadır. Bu konuda yalnız Firdevsi istisnadır. O, kendi dehası ile idrak etmiştir ki Doğu toplumlarının bu kadar büyük felakete sürüklenmesinin nedeni Araplar ve onların insan doğasına uygun olmayan menfur dinidir. İnsanlığın saadeti ve kurtuluşu, ister Batı'da isterse de Doğu'da olsun dinde değil, rasyonel düşüncede olduğunu telakki etmek mümkündür."

(Ahundov, 2005: 188). Bu yaklaşımdan ortaya çıkan Müslüman kimliğinin Araplarla özdeşleştirilmesi düşüncesi, bir dizi yanlış anlamaların yaygınlaşmasına olanak sağlamıştır. Çelişkilerin kavranabilmesi bakımından Hodgson'un, aşağıdaki tezi konunun aydınlanmasına yardımcı olacaktır: "...İslam dünyasının en yaratıcı merkezleri, çoğu zaman Akdeniz'in doğusunda, Suriye'den Amuderya'ya kadar uzanan topraklarda, yani çoğunlukla Arap olmayan yerlerde bulunmuştur." (Hodgson, 2018: 208).

Ahundov, Batı ile Doğu arasındaki farklılıklar üzerinde ayrıntılı biçimde duran ve bu farklılıkları doğuran nedenlere ilişkin sorunların çözümüne yönelik Avrupamerkezci yapıtlara kendi felsefesinin merkezinde yer veren ilk maarifçi aydınlardan biridir. Batı'ya dönük düşünce sistemine getirdiği yenilik, hegemonik stratejilere göre şekillenmesi söz konusudur. *Kemalüddeve'nin Celalüddeve'ye Mektupları* eserinde (1864), ortaya konan siyasi-felsefi anlayış Avrupamerkezcilik ideolojik varsayıma işaret ederek, eğitim yolu ile hegemonik ideaları gerçekleştirmek iması daha çok dini ve kültürel kimlikleri imha edebilmek hedefleri üzerine tahsis edilmiştir. *Kemalüddeve'nin Celalüddeve'ye Mektupları*, Hint şehzadesi Kemalüddeve ile İran şehzadesi Celalüddeve'nin arasındaki karşılıklı mektuplarından oluşan bir eserdir. Mektuplarda Kemalüddeve, tüm Batı'yı dolaştıktan sonra dostu Celalüddeve'nin daveti üzerine İran'a gelişi ile başlayan hayalî tartışmaları, münakaşaları ve eleştirileri kapsamaktadır. Eserde, Doğu'nun simgesi konumunda yer alan İran'ın o dönemdeki çöküşüne ve eski ihtişamın kaybetmesine neden ise İslam dini ve Müslüman Arapların istilası gösterilmiştir (Adıgüzel, 2007: 30). Yazar, ortaya koyduğu siyasi ve felsefi düşüncelerin yanında, İslâm ve onun peygamberini somut olarak sert bir şekilde eleştirmiştir. Ayrıca Batı'da İslâm'a karşı sürüle gelen itirazlar olduğu gibi benimsenerek, "Hz. Peygamber'in çok evliliği, Kur'an'ın kadınlarla ilgili hükümleri ve cihâd müessesesi ağır biçimde tenkite maruz kalmıştır." (Algar, 1989: 188).

Ahundov, toplumsal sorunların aradan kaldırılmasına yönelik çalışmalarında birçok duygusal öğeleri ön plana çıkarmaktadır. Cehalet karanlığında açığı çeken Müslümanların Arap yazısı sayesinde bu duruma mahkûm edildiklerini ve bunun tek nedeninin ise dini kurumların kendi devamlılığını sürdürebilmesine bağlamaktadır (Ahundov, 2005: 125). Bu bakımdan Doğu'nun ilerlemesi önünde en büyük engel olarak gördüğü Arap alfabesinin bir an önce değiştirilmesi konusu üzerine çalışmalara daha geniş yer vermiştir. Konuyla ilgili İran Maarif Nazırlığına gönderdiği bir izahatında: "Eski alfabedeki noksanları tespit ederek, noktalama işaretlerinin kaldırılması ve ünlülerin ünsüz harfler yanında yazılmasını temin eden yeni bir alfabe hazırladığımı ve (...) yazı üslubunun değiştirilmesi faydalarını bilgilerinize izah ve arz ederim" (Ahundov, 2005: 239) diye yazmaktadır. Ayrıca bu gibi sorunların çözümüne yönelik Ahundov'un ileri sürdüğü tezde göz ardı edilen olgular önemli bir çelişkiyi de karşımıza

çıkarmaktadır. Bu noktada Hodgson'un sorgulayıcı yaklaşım içinde ileri sürmüş olduğu düşünce nesnellikle daha çok bağlantılıdır. Çünkü ona göre, "...İslam'ın gelişmeye engel olması savı söz konusu değil, 18. yüzyılda ne oldu sorusunu sormadan önce İslam dünyasının bin sene boyunca böyle muazzam bir başarıyı nasıl gerçekleştirdiği meselesini iyice anlamak gerekir" (Hodgson, 2018: 210) görüşü daha ahlaki ve rasyonel niteliktedir.

Alfabe ıslahatı ile bağlı olarak 1863'te İstanbul'a gelen Ahundov, dönemin sadrazamı Fuat Paşa tarafından kabul edilmiştir. Cemiyet-î İlmiye-î Osmaniye'de, Münif Efendi'nin de hazır bulunduğu toplantıda yeni alfabenin taslağını sunmuştur. Ancak taslak, siyasi çevrelerden gerekli desteği görmese de Ahundov, Sultan Abdülaziz tarafından Mecidiye nişanı ile onurlandırılmıştır. Ahundov'un, Münif Efendi'ye yazdığı bir mektubunda ise eserlerinden birinin İstanbul tiyatrosunda sahnelenmesi için ricada bulunmuş ve piyeslerinin Osmanlı Türkçesine çevrilmemesinden dolayı üzüntüsünü dile getirmiştir (Akpınar, 1980: 60). Bu görüşmelerden beklenen sonuç çıkmasa da hayatının sonuna kadar alfabeği değiştirmek idealinden taviz vermeyecektir. 1873'te İstanbul'da çıkan *Hakayık* gazetesine gönderdiği bir mektupta ise Müslümanların Arap alfabesini rafa kaldırarak yerine Latin alfabesinin kullanılması meselesini gündeme getirmiştir (Caferova, 2016: 37).

Tarihsel ilerleme konseptinin Ahundov felsefesinde pozitivizmin temel ilkelerine dayanarak ele alınması onun teorik ve strateji tercihinin açık ifadesidir. Avrupa felsefesinden hâsıl olan düşüncelerin bu mahiyet çerçevesinde toplumsal başarıların temellerini oluşturduğu (Ahundov, 2005: 208) varsayımı, tüm kültürel ölçütlerin algısal alanlarını bertaraf edebilmiştir. Konuya dair Ahundov soyut bir şekilde, "İnsan kendi gücü ve kendi imkânlarını kullanarak, kendine uygun olan toplumsal yapıyı inşa etmek ve kendi fikirlerini özgürce ifade edebilecek iklimi bu anlayış içinde oluşturulması gerektiğine..." (2005: 192), inandığını şiar olarak aksettirmiştir.

Dönemin ihtiyaçlarını karşılamak veya toplumun gelişimi bakımından eğitimin önemi Ahundov'un Avrupamerkezci bakış açısının karakteristik özelliklerinde birini teşkil etmiştir. Eğitimin seküler yapı içerisinde sunulabilmesi ve fikirlerin pozitivizmin açıklayıcı söylemine istinat edilebilmesi bakımından toplumu yeni kimliğe bürüme yolundaki ısrarı materyalist rasyonalite ile paralellik taşımıştır. Dolayısıyla felsefi-siyasi eleştirisini Doğu'nun paradigmatik kazanımlarının tahribatı üzerine kurarak hegemonik bir şematığı takip etmiştir. Materyalist görüş çerçevesinde Ahundov'un, Mevlana, Gazali ve diğer panteistlerin irrasyonel kategorilerine karşı şüpheli yaklaşımı ve eleştirisi, somut kalıplara sokularak yazıya dökülmüştür. Hüseyinov, bu durumu daha açık biçimde şöyle ifade etmiştir: "...Ahundov'un, idealizmi epistemolojik temelde inkâr etmesi ve hatta idealist felsefe

kategorilerin açıklanması noktasında doğan eksiklikleri bir zaaf olarak görmek mümkündür. Şeriat ve dine karşı sorgulamalarında bir felsefi sistem olarak idealizmin mahiyeti dar bir alana sıkıştırılarak gerçeklik beklentilerini çözümsüz hale getirmiştir.” (2007: 188).

Batı'nın üstünlüğü görüşüne destek sağlayan Avrupamerkezci varsayımın Ahundov yaratıcılığında nasıl bir konumda olduğunu *Kolomb'un Tarihi* adlı makalesinde açık şekilde görmek mümkündür. Ahundov'a göre, “Kristof Kolomb, çok saygın, büyük bir şahıs olmakla birlikte coğrafya ve kartografi bilimlerine hâkim bir şahsiyet olarak yenedünyanın kapılarını açmıştır. Yapmış olduğu seferlerden büyük kazançlar elde ederek ve kendi vatani olan Portekiz'i zenginleştirmeyi bir amaç edinmiştir. Bu da insanların deniz seferlerine istek ve ilgilerinin artmasına sebep olmuştur.” (2005: 220). Bu tabloda tarihsel ilerlemenin Avrupamerkezci izleri toplumun genel tarih bilgisi düzeyinde (Şimşek, 2013: 197), Batı hegemonyasının çizmiş olduğu görüş Orta Çağ dünyasının derinliklerine dek uzanmıştır. Özellikle Batı'nın kendi dışındaki dünyayı tasarlamak girişimi bir sömürge ve emperyalist tahakkümü olarak dünyayı iki kutuplu çatışma alanına dek sürüklediği olgusu nesnel seçenekler arasında değildir. Fakat Orta Çağ'dan Yakın Çağ'ın eşiğine kadar bir dönemi kapsayan üç imparatorluk (Osmanlı, Safevi ve Babür İmparatorluğu) döneminde İslam'ın sağladığı sosyal düzenin, bilim ve entelektüel hayattaki canlılığın Batı'dan farklı konumda olduğu gerçekliğinin gölgelenemez olgusu (Hodgson, 2018: 343), Ahundov tarafından kabullenilmemiş olması açıktır.

Bir tarafta manevi-kültürel değerlerden doğan geleneksel muhit ve dini temeller üzerinde bina edilmiş Doğu, diğer tarafta ise rasyonel düşüncenin temelini oluşturduğu pozitivist Batı. Bu ekseninde Ahundov'un çalışmaları geniş bir yelpazeyi kapsamaktadır. O, faaliyetini dilbilim, tarih, edebiyat, çevirmenlik, felsefe, din, eğitim, hukuk gibi alanlarda sürdürmüş ve “Doğu'nun uyanışı” idealini benimseyerek tarihsel problemleri pragmatik şekilde değerlendirmiş bir yazardır. Karayev'e göre, “Kendisinin çok yönlü ve doğaüstü yeteneğini hem Doğu'da hem de Batı'da despotizme, dini bağınazlığa ve din temsilcilerine karşı çevirmiştir. İlk defa Doğu'nun uyanmasını kendisine amaç edinen, eğitimci, inkılapçı demokrat kimliğiyle Afrika'dan Orta Doğu'ya genişleyen sosyal-kültürel hareketlerdeki ilk etken ve birinci dalga olma özelliği ile dikkat çekmiştir.” (1996: 177).

Nitekim söz konusu olan dönemde modernleşmenin temel parametreleri (ulus-devlet, milli kimlik, milliyetçilik vs.), Ahundov'un sosyal-politik varsayımların merkezinde temel bir problem olarak yer almamıştır. Dolayısıyla bu denklemde Hodgson'un formüle ettiği sorulara verilecek yanıtlar birçok karanlık noktalara ışık tutacak türdendir. Hodgson kitabında, “O zaman soruyu ‘neden Müslümanlar geri kaldı?’ şeklinde değil de ‘niçin Batı aniden bu kadar farklı hale geldi?’ diye sormak daha uygun olacaktır” (2018: 375) diye ifade etmiştir. Bu bağlamda Doğu

toplumunun en önemli sorunlarından biri olan “ötekiler” olgusu Avrupamerkezcilik etkisiyle daha da karmaşık hal almıştır. Azerbaycan’da siyasi-felsefi-edebi düşüncenin değişimi bu iki paradigmanın - Doğu ve Batı - çarpışması doğrultusunda (Çağlar, 2013: 135) “yeni dönemin” kapısını aralanmış (Karayev, 1996: 44) ve geleneksel değerler yavaş yavaş tasfiye edilmiştir.

4. SONUÇ

Yeniçağ’ın medeniyet olgusu, Aydınlanma bağlamında meşruluk kazanmış bir Avrupamerkezcilik hikâyesidir. Tarih literatüründe Avrupamerkezci medeniyetin dünyaya yayılma ve onu denetim altına alma serüveninin en dikkate değer dönüm noktası Modernleşme paradigmasıdır. Bu süreçte Avrupamerkezci eğilimin toplumsal hayattaki belirleyiciliği ile seküler anlayışın uygulanmaya konduğu yeni refleksler eşzamanlı olarak doğmuştur. Azerbaycan modernleşmesi sürecinde kavramsal problemlerin kalıcılığı bu refleksler sayesinde olanaklı hale gelmiştir. Çalışmamızda, tarihsellik problemlerinden kaynaklanan maarifçiliğin telkin paradigması, Gramsci’nin *hegemonya* çözümlmelerine tabi tutulmuş ve Foucault’nun *bilgi-güç denklemi* ile formüle edilmiştir.

Çarlık Rusyası’nın, amaca yönelik politikasında Türk-Müslümanlarına karşı tutumu ve “Türk-Müslüman” kimliğini toplumun hafızasından silme çabasına rağmen siyasi-kültürel idealleri gerçekleştirmek adına yürütülen mücadeleler maarifçiliğin (19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında) üçüncü aşamasında yetkin bir duruma gelebilmiştir. Azerbaycan tarihçiliği, alfabe projesi, dili sadeleştirme çalışmaları, ilk tiyatro ve ilk basın yayımının temellerinin atıldığı birçok önemli yapısal dönüşümler önceki iki aşama içinde tasarlanmıştır. Üçüncü aşamada, bilim/felsefi düşünce çerçevesinin biçimlenme sürecinde maarifçiliğin ontolojik ve epistemoloji problemlerini ihtiva eden milli kimlik ve kültürel bütünlük matrisleri kısmen tartışma konusu olmuştur. Merkez ile çevre arasındaki memnuniyetsizliğin giderilmesi için yapılan düzenlemeler bu parametrelerin ideolojik kılıfı altında yürütülmüştür.

19. yüzyıl Azerbaycan maarifçiliği üzerine yapılan incelemeler ve tasnifler yeni metodolojik anlayışta belirleyici olan problemlerin tespitine dönüktür. Erken dönem maarifçilik akımının öncüleri arasında Bakıhanov, Kâzım Bey gibi pasifist oryantalistleri bir tarafa, Ahundov gibi kuşkucu materyalistleri bir tarafa, Zerdabi gibi eğitimci rasyonelistleri de başka bir tarafa ayırmak gerekir. Avrupamerkezci anlayışı temel alan erken dönem maarifçileri, Rus sömürü ilişkileri ağı (dispositifler) içinde üreten ve anti-empyralist mücadele adına radikal mücadeleden kaçınan bir vasfı benimsemişlerdir. Bu tutumu ve anlayışı self oryantalizmin kavramsal çerçevesinde sömürüyü meşrulaştırma eğilimi olarak tanımlamak mümkündür. Toplumun salt kesimini “ötekileştirerek” olduklarından farklı

karakterde kurgulanması meselesi hegemonya uygulanmalardan kaynaklanmıştır. Çarlık Rusyası'nın, kendi yönetiminin sürekliliği için özendirmiş olduğu Avrupamerkezcilik düzlemi Batı'dan farklı olarak eklektik bir mahiyete sahip değildir.

KAYNAKÇA

- Abdullayeva, T. (2014). *Azerbaycan Edebi Fikrinde Garpcılık Meyilleri*. Bakü: Avrupa Neşriyatı.
- Abou El-Haj, R. A. (2000). *Modern Devletin Doğası: 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*. Çev. Oktay Özel. Ankara: İmge Kitabevi Yay.
- Aça, M. (2013). "Misyoner Şarkiyatçı N. İ. İlminskiy'in Çarlık Rusyası'nın Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma Politikalarındaki Yeri". *Yeni Türkiye Dergisi* (55), Kasım-Aralık.
- Açıkkaya, S. (2010). "Çarlık Rusyası Hâkimiyetindeki Azerbaycan Türklerinde Ulus Bilincinin Gelişmesinin Temel Dinamikleri". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* (28), 403-420.
- Adıgüzel, S. (2007). "Mirza Fatali Ahundov'un Doğu'nun Aydınlanması ve İlerlemesi Yolundaki Düşünceleri". 38. *ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi)*, 10-15 Eylül.
- Ahundov, M. F. (2005). *Eserleri*. Cilt 2. Bakü: Şark-Garp Yay.
- Akpınar, Y. (1980). *Mirza Fetali Ahundzade: Bütün Yönleri İle*. Erzurum.
- Algar, H. (1973). "Mirza Malkum Han". *A Study in the History of Iranian Modernism*. 86-99.
- _____ (1989). "Ahundzade Mirza Feth Ali". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2: 186-190 Ankara: TDV Yay.
- Alimirzayev, H. (2007). *M. F. Ahundov'un İdeal ve Sanat Dünyası*. Bakü: Nurlan Yay.
- Aliyev, R. (2008). *Edebiyyat Nezeriyyesi*. Bakü: Mütercim Yay.
- Baykara, H. (1975). *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*. İstanbul: Gençlik Yay.
- _____ (1966). *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri: XIX. Yüzyıl*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları
- Bozkurt, N. (1998). "Michel Foucault Felsefesinin Bazı Temel Kavramları". *Defter, No. 4*.
- Burke, P. (2016). *Afişten Heykele Minyatürden Fotoğrafa: Tarihin Görgü Tanıkları*. Çev. Zeynep Yelçe. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Buttigieg, Joseph A. (Ed.). (2011). *Antonio Gramsci: Hapishane Defterleri*. Cilt 1. Çev. Ekrem Ekici. İstanbul: Kalkedon Yay.
- _____ (2012a). *Antonio Gramsci: Hapishane Defterleri*. Cilt 2. Çev. Barış Baysal. İstanbul: Kalkedon Yay.
- _____ (2012b). *Antonio Gramsci: Hapishane Defterleri*. Cilt 3. Çev. Barış Baysal. İstanbul: Kalkedon Yay.
- _____ (2014). *Antonio Gramsci: Hapishane Defterleri*. Cilt 4. Çev. Barış Baysal. İstanbul: Kalkedon Yay.
- Caferova, N. (2016). *Azerbaycan Dilinin Tedrisi Metodikası*. Bakü: ADPU Neşriyatı.
- Carr, H. E. (1996). *Tarih Nedir?*. Çev. Misket Gizem Gürtürk. İstanbul: İletişim Yay.
- Çağlar, İ. (2013). "Türk Modernleşmesi Literatürünün Avrupamerkezcilik Penceresinden Değerlendirilmesi". *İnsan ve Toplum Dergisi* (6), Aralık. 135-150.
- Devlet, N. (1994). "Çarlık Rusyası ve Sovyetler Birliğinin Türk Tarihine Bakışı". <http://www.academia.edu/> (Erişim Tarihi: 23. 03. 2017).
- Ersanlı, B. (2015). *İktidar ve Tarih: Türkiye'de "Resmi Tarih" Tezinin Oluşması (1929- 1937)*. İstanbul: İletişim Yay.
- Foucault, M. (1999). *Bilginin Arkeolojisi*. Çev. Veli Urhan. İstanbul: Birey Yay.
- Foucault, M. (2003). *İktidarın Gözü: Seçme Yazılar*. Çev. Işık Ergüden. İstanbul: Ayrıntı Yay.
- Foucault, M. (2011). *Büyük Kapatılma*. Çev. Işık Ergüden ve Ferda Keskin. İstanbul: Ayrıntı Yay.
- Gramsci, A. (1986). *Hapishane Defterleri: Seçmeler*. Çev. Kenan Somer. İstanbul: Onur Yay.
- Hall, S., Lumley, B. & McLennan, G. (1985). *Siyaset ve İdeoloji: Gramsci*. Çev. Sadun Emre Alp. Ankara: Birey ve Toplum Yay.
- Hobson, J. M. (2015). *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*. Çev. Esra Ermert. İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Hodgson, M. G. S. (2018). *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek*. Çev. Ahmet Kanlıdere ve Ahmet Aydoğan. İstanbul: Vadi Yayınevi.
- Hüseynov, H. (2007). *Azerbaycan'da 19. Asr İctimai ve Felsefi Fikir Tarihinden*. Bakü: Şark-Garp Neşriyatı.
- Karayev, Y. (1996). *Tarih Yakından ve Uzaktan*. Bakü: Sabah Neşriyatı.
- Kızılkaya, E. (2013). "Foucault ve Agamben'de Dispozitif Kavramı ve İktisat". *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* (2), Cilt 14.
- Koytak, E. (2013). "Tarih ve Bilgi: Sahih Failliğin Yeniden Kazanması İçin Bir Çıkış". *İnsan ve Toplum Dergisi* (6), Aralık.

- Lacoste, Y. (2014). *Coğrafya Her Şeyden Önce Savaş Yapmaya Yarar*. Çev. Selim Sezer. İstanbul: Ayrıntı Yay.
- Mahmudov, Y. (2005). "Azerbaycan Maarifçiliği" *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi*. Cilt 1. Bakü: Lider Yay. 15-47.
- Mehmetov, İ. (2009). *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etik Yapı: Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*. İstanbul: Ötügen Yay.
- Mehmetzade, M. B. (1991). *Milli Azerbaycan Hareketi*. Ankara: AKD Yay.
- Miliband, R. (1973). "Poulantzas and the Capitalist State". *New Left Review*, NLR. 1/82 (Nov), 83-92. <https://newleftreview.org/authors/ralph-miliband> (Erişim Tarihi: 02. 11. 2018)
- Ortaylı, İ. (2016). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Timaş Yay.
- Perry, A. (1988). *Gramsci Hegemonya: Doğu/Batı Sorunu ve Strateji*. İstanbul: Çev. Tarık Günersel. Alan Yay.
- Said, E. (2016). *Şarkiyatçılık*. Çev. Berna Ülner. İstanbul: Metis Yay.
- Saray, M. (1993). *Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği*. İstanbul.
- Süphandağı, İ. (2004). *Batı ve İslam Arasında Oryantalizm*. İstanbul: Gaye Kitabevi.
- Swietochowski, T. (1988). *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920*. Çev. Nuray Mert. İstanbul: Bağlam Yay.
- Şimşek, A. (2013). "Türkiye'de Tarih Ders Kitaplarında Avrupamerkezcilik". *İnsan ve Toplum Dergisi* 3 (6).
- Thomas, Peter D. (2010). *Gramsci Çağı: Felsefe – Hegemonya - Marksizm*. Çev. İlker Akçay ve Ekrem Ekici. Ankara: Dipnot Yay.
- Turner, B. S. (2003). *Oryantalizm, Postmodernizm ve Globalizm*. Çev. İbrahim Kapaklıkaya. İstanbul: Anka Yay.
- Velihanov, N. (1983). *Azerbaycan Maarifçi-Realist Edebiyatı*. Bakü: Elm Neşriyatı.
- Zenkovsky, S. (2000). *Rusya'da Türkçülük ve İslam*. Çev. Ali Nejat Ongun. Ankara: Günce Yay.

EXTENDED ABSTRACT

The enlightenment movement, which has arose in Azerbaijan since early 19th century, has been constructed with a point of view based on the Euro-centric discourses of Western despite of many contradictions that is incorporate. This period, in which the foundations of the transformation into a new identity disjointed from the historical structure have been laid as a result of the colonialist approach, enabled the emergence of bourgeoisie described as a new class. The colonialist efforts, which have gained a new dimension as a result of the expansionist policies of the Czarist Russia, started to be directed by the new bourgeoisie class. After revealing the colonialist character of Czarist Russia, a new cosmopolitan *enlightenment* era, which has started eroding the traditional social paradigms, has started in this process. In this study, it is aimed to answer the question "how has the network of Euro-centric relationships, which was disconnected from the national, religious, and cultural values and which refers to the "driving" force of history, been formulated in the early-period of Azerbaijan Enlightenment. Another question is "as a model of which hegemonic power instruments the formation of imperial-cosmopolitan way of thinking and the implementation of Western-style lifestyles in Turkish-Muslim society, which has been turned into a colony of Czarist Russia, have been presented in parallel with the opinions of Akhundov. Similarly, the questioning analyses of Gramsci and Foucault on the new "rationalism" type and its effect are directed to the explanation of this subject in a characteristic form.

Given the modern movements of thought in today's Azerbaijan, the steps taken by Akhundov are very important. In his writings, the author represented the realities from a point of view

that is full of irony, reproof, complaint, searching, sarcasm, and hesitation. It is possible to gather his judgment of traditional values and his efforts aiming to eliminate them by approaching to the values of the society, to which he is a member, by using variable and mixed-up definitions into the concept of "alienation. From this aspect, the need for resisting to the politic and cultural pressures of the central colonist structure was characterized with the passivity, and the stationarity of the society was degraded to religious and geographical levels.

In addition to covering the whole of processes and changes designed by the hegemony accelerating the historical movement from the aspects of thoughts, discourses, and ideology, the Euro-centrism also plays an important role in the establishment of West's points of view to the East. The geographical characteristics of the relationships between West and East, their ways of perceiving the history, and the basic elements of the new models created by the intellectual presentation were directly depending on the Euro-centric hegemony.

As the power-knowledge discourse of the relationships between time and space, the assumption that the historical process originating from the western tradition proceeds towards a target enabled the emergence of these studies. The image of East, which has been built in parallel with the interests of West, has been analyzed not based on a historical narrative but over the hegemonic equation, which is based on the ontological and epistemological distinction. The Euro-centric way of thinking refers to processing and shaping a block of interests, which have been conveyed by making use of East's esthetic, scientific, economic, sociologic, historic, and philological texts and made permanent via the instruments such as scientific discoveries, inventions, reconstruction, psychological construction, and sociological description.

Until 19th century, the Azerbaijan enlightenment has had a religious-cultural identity and national character. After the invasion by Czarist Russia (1828), the main inclination of enlightenment evolved towards a Euro-centric direction. In this period, the intellectual segment of population in West and Russia contributed to the nation-state and national sovereignty organizations arising from the modernization, whereas the supporters of Azerbaijan enlightenment remain passive from this aspect and they played role sometimes as the representatives of a conformist understanding and sometimes as the specialist group of dominant class. In order to accelerate the historical change, this problem has been rationalized as the main source of problem within the hegemonic frame. In such shifts from the society called traditional to the one called rational, the preferences were taken as basic formula not for the cultural identity but for the calculation of practical interests at that moment.

In addition to its complexity, it is also a sensitive problem, which must be discussed carefully, if the enlightened persons constitute an autonomous and independent group or if each society

has its own category of enlightened persons. The answer given to this question by Gramsci is as follows: "Each social group established on an origin also brings the segment of enlightened persons, who provides the consciousness of its own function in not only the economic domain but also the social and political domains." Thus, it is possible to reach a conclusion about the analyses of Gramsci that the formation of the groups of enlightened individuals occurs not only in abstract democratic field but also in accordance with the historical conditions.

M. F. Akhundov was the author of Azerbaijan realist literature and first domestic theatrical production and one of the leading enlightened persons laying the foundation of the philosophic-politic thought in the modern intellection. In relation with the paradigm of Enlightenment in direction o, the author expressed his own critical opinions on the religion and culture within the actual limits. The symbolic distinction between the traditionalism and modernity has been constructed on the assumption of Euro-centric hegemony. In the definition assigned to the phenomenon of hegemony, the Euro-centrism in the East played an important role creating a new philosophy and renewing this philosophy's way of cognition.

Akhundov's interpretations about the formation and nature of the state have been developed by focusing on one of the focal points between the government and society. Starting from testing the social structure to the functionality of state, his questioning the change of social formation by degrading it to the level of state-class was considered within the scope of conflict between the classes. In order to change the East's absolute monarchic structure of state, the struggle made in a social unity was suspended and the struggle at the class level was taken as the main position.

In his works written on the materialist philosophy's point of view, Akhundov's main reason of criticism on alienating the traditional lifestyle is to reveal the phenomena constructing the rational reality of Western societies. Moreover, he was also sharing a common interest with the Russian intellectuals regarding the presence of dominant power. It is very important to distinguish the leaders of early-period of enlightenment; passive orientalists such as passivist Bakikhanov to a side, the skeptical materialists such as Akhundov to another side, and the educator rationalists such as Zardabi to the other side. The early supporters of Enlightenment, who were taking the Euro-centric understanding as base, adopted an image of producing within the network of Russian colonialist relationships (dispositive) and avoiding a radical struggle for the anti-imperialist efforts.